

Religie, Staat en Samenleving
Kerken en christendom in de samenleving van vandaag

Rede

*ter gelegenheid van de
opening van het academisch jaar*

van de

Protestantse Theologische Universiteit

Sophie van Bijsterveld

30 augustus 2013

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

1. Inleiding

“Wie zijn wij? Waar staan wij voor?” Buttons met deze of vergelijkbare teksten zijn bijna standaarduitrusting op de moderne website. In een samenleving waarin het niet altijd bij voorbaat duidelijk is met welke personen of instellingen wij van doen hebben, is zo’n eerste kennismaking zeer welkom. Maar ook bij organisaties met een lange traditie zijn zulke statements onmisbaar geworden. Ook hun visie en missie zijn niet vanzelfsprekend. Ook zij moeten keuzen maken hoe zij zich opstellen in de buitenwereld, over de doelstellingen die zij willen verwezenlijken en de manier waarop zij dat in hun dagelijks handelen in de praktijk willen brengen. Kortom: zij moeten laten zien wie zij zijn en waarvoor zij staan.

De PThU heeft een heldere missie en visie geformuleerd. Trefwoorden zijn interactie en wisselwerking, namelijk tussen christelijk geloof en samenleving. De PThU richt zich op de wisselwerking tussen christelijke ‘bronnen en eigentijdse vormgeving’; ‘de interactie tussen religie en maatschappelijke/culturele contexten’ en op ‘theologie die zelfbewust ... en flexibel inspeelt op ... veranderingen ... [in] ...geloof, kerk en religie’.¹ Die wisselwerking en interactie zijn essentieel.

Een blik op de website van de PKN, de kerk ten behoeve waarvan de PThU predikanten opleidt, heeft naast missie en visie sinds begin juli van dit jaar óók een interessante mededeling te doen. Op een prominente plaats op de website, vermeldt de voormalige meerderheidskerk, - ik citeer – ‘De Protestantse Kerk is de ‘grootste onbekende organisatie’ van Nederland’.² Voor het thema vandaag: de presentie van kerk en christendom in de samenleving van vandaag, is deze constatering veelzeggend.

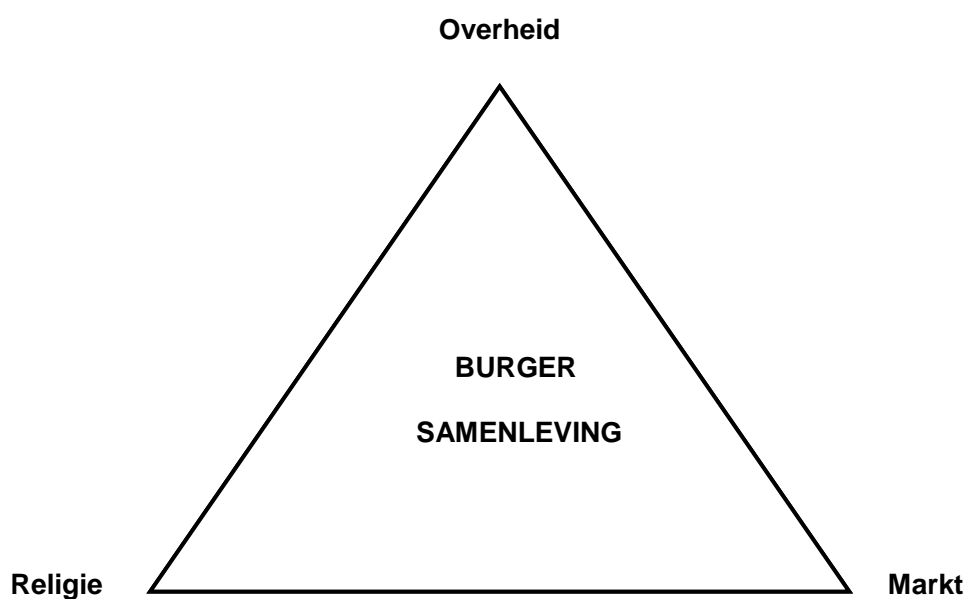
De zelftypering van de PKN alleen al onderstreept het belang om oog te hebben niet alleen voor de eigen ‘binnenwereld’, maar juist om het gesprek met de samenleving aan te gaan en het spanningsveld tussen geloof en samenleving op te zoeken.³ Het past bij de 2000 jaar Westerse beschavingsgeschiedenis waar christendom en christelijke kerken deel van uitmaken. Juist in het spanningsveld tussen tussen continuïteit en verandering, theorie en praktijk, ambitie en werkelijkheid komt het christelijk geloof tot leven.

Om de eigen opdracht in de moderne tijd gestalte te geven, is een goed gevoel voor de ontwikkelingen in de samenleving van belang. Van die ontwikkelingen maakt zeker een nieuwe interesse voor alles wat te maken heeft met godsdienst en spiritualiteit deel uit, maar óók de secularisering werkt door.

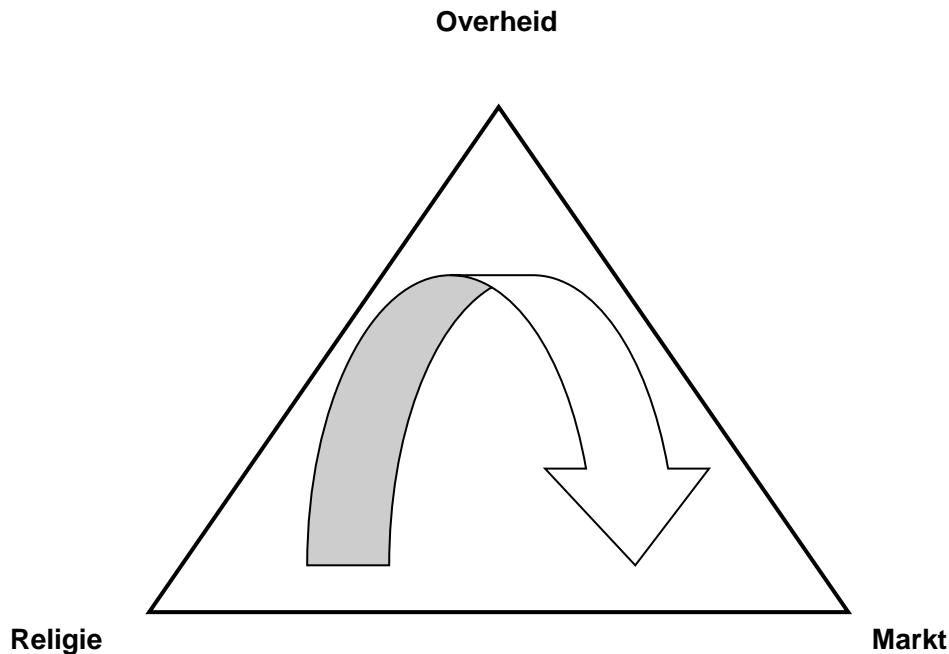
Welke consequenties hebben die ontwikkelingen voor kerk en christendom? Voor welke opgaven stellen zij de kerken? En welke dilemma's brengen zij mee? In deze rede wil ik een bijdrage leveren aan de discussie over de presentie van christendom en kerken in de huidige samenleving. Vanuit mijn persoonlijke observatie en analyse wil ik een aantal gedachten presenteren die hierbij een rol kunnen spelen. Ik ga daarbij achtereenvolgens in op het beeld van religie *in* de samenleving; de bijdrage van kerk en christendom *aan* de samenleving, en op religie in relatie tot de overheid.

2. Burger, religie, staat en markt in beeld

Om de samenhang van de maatschappelijke veranderingen weer te geven waartegen de zojuist gestelde vragen beantwoord moeten worden, introduceer ik het volgende beeld. Het is het beeld van een denkbeeldige driehoek waarvan de top wordt gevormd door de overheid en de hoeken aan de basis door religie respectievelijk de markt. Het gedeelte dat door de driehoek omsloten wordt, het binnenste gedeelte, is het domein van de burger, de samenleving, zijn maatschappelijke organisaties.⁴

In dit beeld kunnen wij religie, overheid en markt zien als invloedssferen waaraan de burger – en samenleving en maatschappelijke organisaties – onderhevig zijn. De kracht van elk van die invloedssferen verandert in de loop van de tijd. De resultante van die veranderingen als functie van de tijd kunnen wij aangeven met een pijl.

Bij wijze van algemene oriëntatie, zien wij dat er zich een ontwikkeling heeft voorgedaan van een waarbij de religies een vanzelfsprekende en prominente factor waren, naar een waarin de overheid de dominante positie innam, met als hoogtepunt de jaren zeventig van de vorige eeuw. Niet de dominee, maar de regent stond voorop. Met de uitbreiding van het kiesrecht en de werking van het politieke systeem werd de overheid steeds meer het vehikel om de collectieve maatschappelijke wensen en verlangens te realiseren. Wij gingen vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving via wetgeving en bestuur. Op de culturele ondergrond van het christendom, werd godsdienst steeds meer een louter persoonlijke zaak.⁵ Sinds de jaren '80 van de vorige eeuw is de markt in opkomst als dominante factor. De regent is deels verdrongen door de koopman.

Voor de kerken is een goed besef van deze stelselmatige veranderingen van groot belang. Waar staan wij nu? De nieuwe positieve belangstelling voor religie en de presentie van de islam zorgen voor een zekere verschuiving. Maar al met al laat het beeld een zekere onbalans zien. Voor de kerken brengt dit een aantal uitdagingen mee.

3. *Religie in de samenleving*

Laten wij verder ingaan op de gevolgen van secularisering. Maakt onbekend onbemind? Columniste Hama Naoumi Néhmé blogte dit voorjaar op Elsevier.nl, ‘Helden gezocht om het christendom overeind te houden’. Néhmé, opgegroeid in de Syrisch katholieke kerk, hekelde de maatschappelijke vanzelfsprekendheid in deze streken waarmee het christelijk geloof, kort gezegd, als achterhaald wordt geportretteerd.⁶ Met instemming verwees zij naar een essay uit de Volkskrant aan van de Amerikaanse historicus Paul Kennedy die gangbare uitingen van kritiek op het christendom en de kerk (in zijn geval de katholieke kerk) veelal simplistisch en ‘slaapverwekkend voorspelbaar’ noemde.⁷

De zelftypering van de PKN als ‘grootste onbekende organisatie van Nederland’ is misschien wat overtrokken, de oproep van Néhmé wel erg dramatisch en de *cri de coeur* van Kennedy aan de lezer zich niet te laten verstrikken in wat hij noemt ‘bijzaken’, uiterlijkheden die niet de kern van het christelijk geloof raken die hij ziet in de naastenliefde, terecht.

Maar: de secularisering heeft meer dan alleen getalsmatige gevolgen voor de christelijke kerken. De afname van de basale vertrouwdheid met kerk en christelijk geloof heeft bredere maatschappelijke en politieke consequenties die doorklinken in het publieke debat.⁸ Welke zijn die?

Allereerst: een vertekende maatschappelijke waarneming van het geloof. Maar ook: een moeilijke omgang met orthodoxie. En verder: een op misvatting berustend begrip van geloof en religie zelf. Bij dit laatste speelt de popularisering van het gedachtegoed van de zgn. ‘nieuwe atheïsten’ een belangrijke rol. Naar mijn overtuiging zijn dit geen geïsoleerde en irrelevante verschijnselen, maar significante en structurele ontwikkelingen.⁹ Zij vragen ieder voor zich om een respons.

Ten eerste: door de verminderde vertrouwdheid met geloof, zijn voorheen vanzelfsprekende, meer impliciete, maar daardoor niet minder reële vormen van geloofsbeleving minder zichtbaar. Dat geldt ook de geloofswaarden die samenvallen met algemene waarden in de samenleving. Zij worden eenvoudig niet opgemerkt als uitingsvorm of praktisering van christelijk geloof. Van oudsher treft dit de vrijzinnigheid, maar het verschijnsel reikt veel verder dan dat, zelfs als wij niet zover willen gaan als Van den Brink doet door alle uitingsvormen van ‘het hogere’ in het dagelijkse leven als religie te betitelen.¹⁰

Uitgesproken, vaak uiterlijke vormen van geloofsbeleving, daarentegen, die tot uitdrukking komen in rituelen of praktijken, in opvattingen die afwijken van dominante waardenpatronen in de samenleving of in een personeelsbeleid van instellingen die confessionele loyaliteit hoog in het vaandel hebben staan, roepen al snel weerstanden op. Dit gegeven leidt tot een vertekende waarneming van de presentie van geloof in de samenleving: in de ene vorm wordt zij niet herkend en in de andere vorm wordt zij afgewezen. Wij zien dit verschijnsel op het persoonlijke vlak, maar ook bij maatschappelijke of politieke discussies over de confessionele identiteit van maatschappelijke organisaties. In het eerste geval, wordt de confessionele identiteit als ‘verwaterd’ betwist; in het tweede geval, wordt de beschermwaardigheid ervan op andere gronden in twijfel getrokken. Ik noem dit de paradox van de verwatering.

Een gevolg hiervan is dat orthodoxie het externe beeld van religieus geloof bepaalt, niet alleen overigens in de christelijke sfeer. Dit gegeven werkt ook politiek door, namelijk in verminderd draagvlak voor vrijheid van godsdienst, voor de reikwijdte van het recht als ook voor de waardering van dit recht als zodanig.¹¹

Bij gebreke aan die vertrouwdheid bepalen daarmee controversiële, zelfs conflictueuze vormen van geloofsbeleving al snel het algemene beeld. Daarmee wordt religieus geloof, ook het christelijk geloof, gemakkelijk vereenzelvigd met wat maatschappelijk als ‘achterhaalde’ waarden gezien worden.¹² De secularisering van de jaren ’60 van de vorige eeuw maakte deel uit van een bredere rebellie tegen ‘instituten’, een ‘bevrijding’ van bevoogdende instanties en van moraal en moraliseren met-een-hoofdletter-M. Religie en de dragende religieuze organisaties vormen in de beeldvorming geen inspirerende voorhoede die de samenleving waardevolle inzichten aanreikt. In het maatschappelijk debat worden over en weer ijzeren posities ingenomen, waarbij schakeringen tussen uitersten wegvallen en waar sprekers gepolariseerd tegenover elkaar blijven staan. Voor kerken is hiermee het belang gegeven om om in de volle rijkdom van hun inzichten gekend te worden en om de achtergronden daarvan inzichtelijk te maken.

Ten tweede: de moeilijke omgang met de orthodoxie. Het is duidelijk dat die orthodoxie een relatief klein deel uitmaakt van het christelijk spectrum. De minderheid is zowel inhoudelijk, in omvang en maatschappelijke situering als geografisch goed te lokaliseren. Bovendien huldigt zij overtuigingen die veelal enkele decennia geleden nog gemeen goed waren bij de meerderheid van de bevolking. Voor Nederlandse verhoudingen is die moeilijke omgang met

orthodoxie een vrij recent verschijnsel en op zich zelf al opmerkelijk. Hoe valt dit te verklaren?

Eén mogelijke verklaring is dat volgens de zgn. seculariseringstheorie alle geloof, zo ook de orthodoxie een overgangsverschijnsel was. Bovendien behoorde geloof in de scherpe dichotomie tussen publiek en privé tot het privé-domein. Om die redenen was het dulden ervan geen groot probleem. De seculariseringstheorie is niet houdbaar is gebleken. Daar komt de komst van de islam bij – waarmee andere gebruiken en overtuigingen in de Nederlandse samenleving geïntroduceerd zijn. Deze komst heeft weer duidelijk gemaakt dat geloof een maatschappelijke dimensie heeft, en dat ook individuele overtuigingen ook maatschappelijke uitwerking hebben. Daarmee worden – soms moeizaam bestreden – verworvenheden ter discussie gesteld, denk aan ‘man- vrouw’ – verhoudingen of de acceptatie van homoseksualiteit. Dat zet de acceptatie van orthodoxie onder druk.¹³

Op een dieper cultuur-filosofisch vlak vinden wij ook een reden voor de moeilijke omgang met orthodoxie. Zoals de godsdienstfilosoof De Dijn in navolging van Charles Taylor duidelijk maakt, is het voor de moderne mens die leeft vanuit een mensbeeld dat door persoonlijke autonomie bepaald wordt, moeilijk een extern referentiepunt voor het eigen denken en handelen te aanvaarden.¹⁴ Met andere woorden: ieder is zelf de maat der dingen. Maar hoewel wij allemaal wel invloed uit kunnen oefenen op taal en cultuur en de aanwezigheid van instituties, verschijnen die voor ons eerst en vooral als een gegeven van buiten waarin wij ons moeten voegen en – bij taal en cultuur en omgangsvormen - als verschijnselen die wij ons eigen moet maken. Ook voor de religie is dat het geval.

Ook religie is géén particuliere uitvinding; eerst en vooral moeten wij daarin worden ingewijd en opgenomen. Maar nu religie steeds meer als een hoogst persoonlijke eigen keuze wordt gezien, een louter privézaak, worden daarmee religieuze stellingnamen en overtuigingen van de een lastig voor de ander te aanvaarden als meer dan een louter vrijwillige keuze. Dat is bij uitstek het geval wanneer het gaat om overtuigingen die – tussen aanhalingstekens - ‘van bovenaf’ komen en afwijken van dominante maatschappelijke opvattingen. Wanneer monotheïsme vervolgens wordt gezien als een (zelfgekozen onderwerping aan een) niet rationeel te duiden bevelsautoriteit, waarvan de bevelen blindelings moeten worden opgevolgd, maakt dat de religieuze overtuiging bij voorbaat maatschappelijk problematisch.¹⁵ Ook waarheidsaanspraken van religies die op deze manier geduid worden, verhouden zich moeilijk met de verwachtingen van het maatschappelijk debat.

De associatie van religie met interne en externe dwang is dan snel gelegd.¹⁶ Discussies over religie, de plaats daarvan in de samenleving en de beschermwaardigheid van de uiteenlopende uitingvormen worden daarmee al snel verwarrend.

Voor kerken is het van belang erop te wijzen dat hier zorgvuldigheid betracht moet worden. Orthodoxie is niet synoniem aan in een rechtsstaat niet te tolereren vorm van geloofsuitoefening; kwesties van geloof, integratie en fundamentele gedragseisen in de democratische rechtsstaat kunnen samenhangen, maar zijn niet identiek.

Ik kom bij het derde punt: gepopulariseerde vooroordelen van het nieuwe atheïsme. Kerken hebben feilloos het belang van de oecumenische dialoog gevoeld. Na de pionierfase is deze dialoog geïnstitutionaliseerd, mondiaal en nationaal; in Nederland binnen de Raad van Kerken. Naast de binnenchristelijke oecumenische dialoog is de moderne interreligieuze dialoog ontstaan. Met de blijvende presentie van de islam in Nederland strekt de dialoog zich ook tot deze godsdienst uit. De interreligieuze dialoog wordt op een veelheid van plaatsen gevoerd, binnen en buiten Nederland en internationaal.

Naar mijn overtuiging dient zich nu de noodzaak aan voor een nóg bredere dialoog: die met het atheïsme. Het initiëren van een dergelijke dialoog is minder eenvoudig omdat het atheïsme niet geïnstitutionaliseerd is – tenzij men in Nederland het Humanistische Verbond als aanspreekpunt wil kiezen – maar dat maakt het belang er niet minder om. Met de secularisering is het atheïsme de dominante geestesstroming geworden in de samenleving. En deze heeft zeer luide pleitbezorgers, zowel in Nederland als daarbuiten.

Als wij afgaan op verkoopsuccessen van de *fastsellers* van de zogenaamde ‘nieuwe atheïsten’, zoals Sam Harris, Christopher Hitchens, Richard Dawkins en Daniel Dennett, die beweren dat ‘religie alles vergiftigt’, dat ‘god niet groot is’ dan lijkt er een voedingsbodem voor hun analyses en ideeën te bestaan. In elk geval lijken deze ideeën een brede echo te krijgen.¹⁷ Een gemeenschappelijk kenmerk van deze auteurs is dat zij een beeld schetsen van religie en christendom - een eigen gemaakt beeld - om dat vervolgens met rationele argumenten te bestrijden. En daarin lijken zij dan wonderwel te slagen. In eigen land hebben ‘nieuwe atheïsten’ vertegenwoordigers.¹⁸ Zij associëren religie met geweld (vaak ingegeven door een hogere, onbuigzame macht of een institutie die regels voorschrijft), met irrationaliteit en willekeurigheid (tussen religieus geloof en geloof in fabeltjes zou geen kwalitatief verschil bestaan) en als tegen-wetenschappelijke kracht (een kracht dus gericht tegen waarheid en vrijheid).

Beelden als deze over religie zijn niet nieuw, maar zij zijn wel gepopulariseerd. Sommige zijn diep geworteld. Zoals de Amerikaanse godsdienstsocioloog José Casanova stelde, berust de ontstaansmythe van de moderne seculiere staat zelfs op het idee van de noodzaak van beteugeling van geweld tussen religies – geweld dat inherent is aan religie. Ten onrechte, zoals hij ook laat zien.¹⁹ Zelfs al zouden overtuigingen van de nieuwe atheïstische auteurs over religie of christelijk geloof niet appelleren aan breed gedragen oordelen of vooroordelen in de samenleving, zij klinken in het publieke debat luid en duidelijk door.

4. De bijdrage aan de samenleving

Laten wij nu van het beeld van religie *in* de samenleving – en de mogelijke respons daarop – onze blik richten op de bijdrage die christelijk geloof en kerken *aan* de samenleving te bieden hebben, zowel voor de opstelling in de richting van de burger, van maatschappelijke organisaties als het publieke debat.

Net zomin als kerken kunnen veronderstellen dat de samenleving door en door vertrouwd is met hun karakter, kunnen zij de vertrouwde kaders van de klassieke verzorgingsstaat als uitgangspunt nemen. Zij moeten durven denken vanuit de realiteiten en de grote vragen van deze tijd. Juist vanuit de erkenning van de realiteiten van vandaag kunnen kerken bijdragen aan het genereren van perspectieven op de problemen van vandaag.

De tweede helft van de vorige eeuw zette de individu zich af tegen bevoogdend geachte instituties, waaronder ook de kerken. Moraal en moraliseren hadden een negatieve bij smaak gekregen. Er lijkt ondertussen een besef te groeien ook iets waardevols verloren is gegaan.

De mens is een zinzoekend wezen en de moderne mens lijkt volop op zoek naar ‘zin’. Die zoektocht legt hij vaak grotendeels zelf af. Naar bevind van zaken kan gekozen worden uit een groot aanbod. Kerken komen daarbij minder in beeld.

Kerken bekommeren zich vanouds om de zwakkeren in de samenleving. Dat wordt ook bij uitstek van kerken verwacht. Met de toegenomen binnenlandse welvaart ten tijde van de klassieke verzorgingsstaat werd in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw de aandacht van eigen land vooral naar de Derde Wereld verlegd. Met de immigratie naar Nederland die met de meer open grenzen na de jaren '80 van de vorige eeuw een andere dimensie kreeg,

kwamen asielzoekers in beeld. Met de transformatie van de verzorgingsstaat zijn er recent de nieuwe noden in eigen land.

De kerkelijke antenne voor sociale en sociaal-economische noden is dus sterk. Is die even sterk voor de noden van de ‘gewone burger’? De ‘gewone burger’ staat hier voor degenen die een goed leven leiden, een leven van alle dag, en die hun eigen zaken relatief goed op orde hebben. Is het niet juist deze burger die de kerk de rug heeft toegekeerd? En die zich zelf een weg aan het banen is in de wereld van zin en spiritualiteit? Die ‘gewone burger’ moet alle uiteenlopende vormen van beroep die op hem gedaan wordt zien te accommoderen in het leven van alledag; ook als daar contraire waarden aan verbonden zijn. Heeft de kerk hem wat te bieden? Voor de kerken zou het een uitdaging zijn door hem weer als bondgenoot gezien te worden.

Niet alleen de individu, maar ook maatschappelijke organisaties worstelen met vragen waar vroeger een vanzelfsprekend kader voor handen was. Traditionele confessionele organisaties functioneren allang niet meer zoals voor de tijd van de grote ontzuiling, maar ook niet meer zoals in de tijd van de grote verstatelijking.

Maatschappelijke organisaties komen vaak voort uit particulier initiatief en werden gedreven door gemeenschappelijke waarden en idealen. Ten tijde van de sociale verzorgingsstaat werd dit middenveld vaak min of meer een verlengstuk van de overheid. Voor zover het om confessioneel getint maatschappelijk initiatief gaat, veranderde de religieuze dimensie van de drijvende waarde achter de hele organisatie, naar een particuliere bijzonderheid die jegens de overheid veilig gesteld moest worden. Met de grotere autonomie die organisaties sinds de tweede helft van de jaren '80 van de vorige eeuw hebben gekregen, komt de betekenis van waarden voor het functioneren van die organisaties weer in beeld. Dit blijkt - in negatieve zin – uit heftige maatschappelijke verontwaardiging over de continue stroom aan incidenten waaruit blijkt dat organisaties en hun verantwoordelijken het spoor bijster zijn geraakt (wat niet alleen binnen maatschappelijke organisaties speelt, maar ook binnen het bedrijfsleven en de overheid). Positief vertaalt dit zich naar aandacht voor thema's als ‘integriteit’, ‘publieke moraal’ en *corporate social responsibility*.

Ook aan het publieke debat kunnen kerken vanuit hun eigen voedingsbron een bijdrage leveren, niet zozeer door concrete standpunten te verdedigen, maar door perspectieven aan te reiken in termen van onderliggende mensbeelden of het zichtbaar maken van consequenties van mogelijke keuzerichtingen. Dat is ook vast wat Habermas bedoelt wanneer hij spreekt

over de ‘morele intuïties’ die juist vanuit religieus geloof in het publieke debat kunnen worden aangedragen.²⁰

Kerken kunnen in al deze opzichten een belangrijke rol spelen. Dit alles is natuurlijk makkelijker gezegd dan gedaan.

In een tijd van overwegend materiële welvaart en digitale dienstverlening zijn wij al aardig gewend geraakt aan instant-behoeftebevrediging en 24-uurs beschikbaarheid van vele goederen en diensten. Waar het gaat om het ontwikkelen van een levenshouding, individueel of gemeenschappelijk, gaat het om toewijding, oefening en volharding. In markttermen gesproken: tijd en moeite zullen moeten worden geïnvesteerd. Er is wel een beloning, maar die zal zich op termijn pas uitbetalen. Een dilemma dus.

Ik ken de ethymologische afleiding ervan niet, maar mij heeft de term ‘godsdiensstofening’ altijd wat gefascineerd. Waarom ‘oefening’? Duitsers spreken van *Gottesdienst* en Engelsen van *worship*. Het lijkt mij iets te maken hebben met beoefenen, praktiseren. Wellicht is hier het spreekwoord van toepassing ‘oefening baart kunst’. Meteen maak ik de associatie met de titel van het boek van Paul van Tongeren, ‘Het leven is een kunst’.²¹ Het is een benadering die wat op de achtergrond geraakt lijkt te zijn. In de maatschappelijke sfeer vinden wij die oefening – gepaard met toewijding en volharding - misschien het meest terug bij sportbeoefening. De al eerder genoemde, boeiende studie van Gabriël van den Brink laat zien dat elementen van wat hij het ‘hogere’ noemt in de samenleving volop aanwezig zijn, ook al worden zij niet gevoed door christelijk geloof en kerken. Hij typeert daarbij de migratie van het ‘hogere’ in termen van een ontwikkeling van het heilige naar het sociale naar het vitale (het biologische) en van het ‘eeuwige’ naar het ‘nationale’ naar het persoonlijke. Het vitale en persoonlijke dus.

Het voorgaande komt voor kerken neer op de kunst meer oog te ontwikkelen voor de vraag dan uit te gaan van een aanbod.²² Daarbij past een dialogische en informerende stijl. Aanzetten tot reflectie en een orientatie op handreikingen bij toepassing passen daarbij meer dan concentratie op fijnere dogmatiek. Dat wil uiteraard niet zeggen dat de kerk de eigen boodschap moet verloochenen om de ander kost wat het kost maar ter wille te zijn, maar wel: sterkere aansluiting zoeken bij degenen om wie het gaat.²³

5. Religie in relatie tot overheid en politiek

Ik kom nu bij de overheid en de politiek. Op het eerste gezicht lijken de spelregels voor de omgang van de overheid met religie wel duidelijk en dwingend, althans op het niveau van de uitgangspunten, de rechtsbeginselen. Het gaat dan om vrijheid van godsdienst, neutraliteit van de overheid ten aanzien van godsdienst, en scheiding van kerk en staat. Anders dan wij misschien geneigd zijn te denken, is er over de betekenis van die rechtsbeginselen veel verschil van mening: de omgang met en de interpretatie van die beginselen blijken zelf een onderdeel geworden te zijn van het gepolariseerde debat. Vanuit verschillende benaderingen worden dan ook geheel uiteenlopende standpunten verdedigd.

Een bekende benadering luidt als volgt: religie wordt op dogmatische gronden gedefinieerd als louter privézaak; de overheid is neutraal en moet religie daarom negeren; de scheiding van kerk en staat vereist verdere ontvlechting tussen beide. Eind jaren '70 en begin jaren '80 van de vorige eeuw leek de ontwikkeling daar ook op. Ik zou daar een andere visie tegenover stellen.

Dat de overheid religie in die tijd kon negeren, was omdat hij zich dit gegeven de maatschappelijke omstandigheden kon permitteren. Niet omdat dit vereist was. Er heerste een grote mate van congruentie tussen religieuze waarden en het algemene maatschappelijke waardepatroon, een algemeen klimaat van maatschappelijke tolerantie en een geloof in de gestadige terugloop van de aanhang van de kerken. De overheid werd geacht bij uitstek de behartiger van het publiek belang te zijn, waardoor religie veilig naar de privésfeer verwezen kon worden. Inmiddels is de maatschappelijke situatie veranderd. De maatschappelijke vooronderstellingen die aan die radicale interpretatie ten grondslag lagen, doen geen opgeld meer. Het gevolg is dat de overheid religie niet kán negeren en zich er wel toe móet verhouden. Vanuit de ideologische visie van de jaren 1970 lijkt daarmee meteen al een staatsrechtelijk probleem te ontstaan – ten onrechte.

Hoe moeten wij dan de vormgeving van die relatie zien? Ik kan hier slechts een enkel startpunt geven.²⁴

Het begint bij een realistische benadering van het fenomeen religie, dus een benadering die aansluit bij de realiteit. In die realiteit is religie niet uitsluitend een privézaak, maar heeft zij ook maatschappelijke en publieke dimensies. Voor de onderlinge verhouding is het relevant welke dimensie aan de orde is. Ten aanzien van individuele geloofsbeleving is voor de overheid vooral afstand geboden. Voor de maatschappelijke en publieke dimensies ligt dit genuanceerder; naast afstand is ook betrokkenheid op elkaar onmisbaar. Contact tussen

religieuze organisaties en de overheid vormt een voorwaarde voor een duurzame, stabiele en subtiele relatie tussen beide.

Religie is dus niet louter een particuliere onderneming. Ter illustratie: tot voor kort werd het gebruik van kerkgebouwen zo gezien. Financiële steunverlening door de overheid ten behoeve van een kerkgebouw leek dan ook problematisch. Kerkgebouwen staan voor veel meer: zij maken deel uit van vele persoonlijke geschiedenissen, vormen een onderdeel van een planologische infrastructuur van een stad of dorp, zijn van belang voor toerisme en houden eenvoudig door er te zijn een cultureel-historische traditie levend.²⁵ Kerken worden zelfs verondersteld deze maatschappelijke en publieke functies te vervullen. Pas als zij daarmee noodgedwongen moeten ophouden, wordt dat ervaren. Het (mee helpen te) bevorderen van de instandhouding van deze gebouwen, dient dus niet zomaar een particulier belang, maar kan een kwestie van algemeen belang zijn.

5. Slot

Ik kom tot een afronding. Welke opgaven vloeien uit het voorgaande voort? Ik noem er drie. De eerste is de maatschappelijke beeldvorming over kerk en christendom serieus te nemen en daar via dialoog met de samenleving een ander, evenwichtig en realistisch beeld tegenover te stellen. De tweede is, aansluitend bij de reële vragen die er leven, het eigen gedachtegoed vruchtbaar te maken voor de burger en samenleving van vandaag. En tenslotte, waar het om de (relatie met de) overheid gaat, is het zaak zich niet in versleten cliché's te laten vangen, maar een passende, 21ste eeuwse relatie te bevorderen.

Om misverstanden te voorkomen: het voorgaande is geen pleidooi om te trachten het iedereen letterlijk naar de 'zin' te maken. Dat is dat een heilloze weg.²⁶ Het antwoord is ook niet te vinden in een louter instrumentele benadering die gericht is op maatschappelijke doeleinden. De bijdrage die de kerken aan de samenleving kunnen leveren begint in een authentiek en zelfbewust werken vanuit de eigen voedingsbronnen, om van daaruit de samenleving en individuele mensen te inspireren door datgene waardoor zij zelf geïnspireerd wordt. Het is aan de kerken, gelovigen en wetenschappelijke instellingen als de PThU om het beste te laten zien wat zij in huis hebben.²⁷

Noten:

- ¹ Zie <http://www.pthu.nl/over_pthu/missie-en-visie.doc/> (laatst geraadpleegd 6 augustus 2013).
- ² Zie <<http://www.pkn.nl/actueel/Nieuws/nieuwsoverzicht/Paginas/Protestantse-Kerk-is-grootste-onbekende-organisatie-van-Nederland.aspx>>; zie voor de missie en visie van de PKN: <<http://www.pkn.nl/organisatie/protestantse-kerk/missie-en-visie/Paginas/missie-en-visie.aspx>> (beide laatst geraadpleegd op 6 augustus 2013).
- ³ Ook eerdere protestants-kerkelijke documenten getuigen van die instelling, zoals het in zijn methode nog steeds verrassend actuele Herderlijk Schrijven *Christen-Zijn in de Nederlandse samenleving* dat de Nederlandse Hervormde Kerk na de Tweede Wereldoorlog presenteerde en de *Hartslag van het leven. Visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland* dat dit voorjaar het licht zag.
- ⁴ Deze voorstelling heb ik geïntroduceerd in mijn oratie, *Burger tussen religie, staat en markt*, Tilburg 2012.
- ⁵ Cf. *Burger tussen religie, staat en markt*, Tilburg 2012, p.18.
- ⁶ Hama Naoumi Néhmé, 'Helden gezocht om het christendom overeind te houden', *Elsevier.nl*, 15 april 2013, <<http://www.elsevier.nl/Nederland/blogs/2013/4/Helden-gezocht-om-het-christendom-overeind-te-houden-1229816W/>> (laatst geraadpleegd 6 augustus 2013).
- ⁷ Paul Kennedy, 'Heb je je stinkende, harige naaste lief als jezelf?', in *De Volkskrant*, 15 maart 2013, <<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/3184/ opinie/article/detail/3409441/2013/03/15/Heb-je-je-stinkende-harige-naaste-lief-zoals-jezelf.dhtm>> (laatst geraadpleegd op 6 augustus 2013).
- ⁸ Dit geldt *a fortiori* voor de islam, waarmee de maatschappelijke onbekendheid nog sterker is.
- ⁹ Zie ook Cardinal Godfried Danneels, *At the Crossroads of Faith and Culture. Challenges facing the Catholic Church Today*, Tilburg University, School of Catholic Theology 2012, p.8, waar hij stelt: 'Not only is the content of the Christian faith nowadays challenged, but faith itself is also fundamentally questioned.'
- ¹⁰ Gabriël van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012; en Gabriël van den Brink, *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.
- ¹¹ Vergelijk de vaak verwarrende en weinig consistente maatschappelijke en politieke discussies over de reikwijdte van de vrijheid van meningsuiting versus de vrijheid van godsdienst.
- ¹² De recente discussie over de inenting tegen mazelen is daarvan een goed voorbeeld. Nadat de weigering tegen inenting aanvankelijk binnen bevindelijk-gereformeerde kring werd gesitueerd, bleek dat vooral antroposofen weigerden hun kinderen in te enten, zie <<http://www.nu.nl/binnenland/3541780/vooral-antroposofen-weigeren-vaccinatie.html>> en <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4516/Gezondheid/article/detail/3486904/2013/08/05/RIVM-Geen-noodzaak-antroposofen-te-overtuigen-van-vaccinatie.dhtm>> (beide laatst geraadpleegd op 17 augustus 2013).
- ¹³ Een goed voorbeeld van deze vorm van redeneren biedt de rechtbank Den Haag in het eerste vonnis over het SGP-vrouwenstandpunt. In een *obiter dictum* verwees de rechtbank expliciet naar de mogelijkheid van de opkomst van andere politieke partijen met gelijksoortige opvattingen over de rol van de vrouw; daarmee impliciet doelend op de mogelijke vorming van islamitische partijen. Zie *Rb.'s-Gravenhage*, 7 september 2005, LJV AU 2088, rechtsoverweging 3.6.: '.... Het gaat, zoals overwogen, in deze immers niet om het belang van de SGP-vrouw om lid te kunnen worden van de SGP, maar om het belang van een ieder, in het bijzonder van vrouwen, om in een democratische maatschappij te leven waarin discriminatie op grond van geslacht - met als gevolg uitsluiting van het passieve kiesrecht - niet getolereerd wordt en waarin door de Staat handhavend opgetreden wordt. Dit belang

krijgt een zwaardere lading als men bedenkt dat het niet denkbeeldig is dat in de (nabije) toekomst ook andere partijen opstaan die vrouwen - op godsdienstige motieven - een andere politieke en/of maatschappelijke rol toebedelen dan mannen, waardoor het gevaar van discriminatie wederom op de loer ligt. De Staat kan hierin een sturende rol spelen. ...'

- 14 Zie Herman de Dijn, *Religie in de 21ste eeuw*, Klement: Kampen 2006; zie ook Wetenschappelijk Instituut (WI)-CDA, *Geloof in de samenleving. Christendemocratische reflecties op Religie en levensbeschouwing in het publieke domein*, CDA-WI, Den Haag 2012, p.26 ff.
- 15 Zie Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma*, De Arbeiderspers: Amsterdam 2010. De betekenis van monotheïstische karakter van het christelijk geloof zou ook gebaat zijn bij nadere maatschappelijk duiding. Zie over het monotheïsme bijvoorbeeld Marc de Kesel, *Goden breken. Essays over monotheïsme*, Boom: Den Haag 2010; zie vanuit een iets andere optiek verder ook Thijs Wöltgens, 'De Verlichting verduistert zichzelf', in *De Groene Amsterdammer*, 5 april 2003 en Erik Borgman, 'Religie als verlichting van de Verlichting', in *De Groene Amsterdammer*, 17 maart 2005.
- 16 Zie hierover ook Sipco Vellenga, 'Religieuze orthodoxie als bedreiging. Verschuivingen in het publiek debat', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2011 (2) 2, pp. 7 – 22.
- 17 Sam Harris (*The End of Faith*), Christopher Hitchens (*God is not Great. How Religion Poisons Everything*), Richard Dawkins (*The God Delusion*), Daniel Dennett (*Breaking the Spell. Religion as Natural Phenomenon*).
- 18 Te noemen vallen auteurs als Herman Philipse, Paul Cliteur en Hans August den Boef. Zie ook het themanummer over atheïsme van het *Tijdschrift voor Theologie* 2013 (53) nr.2.
- 19 José Casanova, 'Religion challenging the Myth of Secular Democracy', in Lisbet Christoffersen et.al. (eds.), in: *Religion in the 21st Century: Challenges and Transformations*, Ashgate: Farnham 2010, pp. 19 - 36.
- 20 Zie Jürgen Habermas, 'Notes on a Post-Secular Society' <<http://www.signandsight.com/features/1714.html>> (laatst geraadpleegd op 17 augustus 2013). Denk bijvoorbeeld aan de traditie van het katholiek sociaal denken. Vergelijk ook de verzamelde essays van de voormalige aartsbisschop van Canterbury, Rowan Williams, *Faith in the Public Square*, London: Bloomsbury 2012.
- 21 Paul van Tongeren, *Leven is een kunst, Over morele ervaring, deugdeethiek en levenskunst*, 3de druk, Klement/Pelckmans: Zoetermeer 2013. Zie ook Paul Verhaeghe, *Identiteit. (Wij genieten ons pletter maar niemand is tevreden)*, Amsterdam: De Bezige Bij 2012.
- 22 In die zin ook Mgr. Dr. Gerard de Korte, 'Schip met tegenwind. De toekomst van de kerken in Nederland', *Rede ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar van de Protestantse Theologische Universiteit*, 7 september 2011.
- 23 Denk de nieuwe initiatieven als de Kerkennacht en jongerendagen die zich in grote belangstelling verheugen. De officiële presentatie van de nieuwe Bijbelvertaling en de jaarlijkse "Nationale Bijbelquiz" die toen van start ging, zijn ook geweldige voorbeelden: aansprekend, afwisselend en uitdagend.
- 24 Zie hierover uitgebreid, Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, 2de druk, Nijmegen: Wolf 2009.
- 25 Vgl. Adelbert Denaux, *De plaats van theologie in universiteit, kerk en samenleving*, Afscheidsrede, Tilburg 2012, p.30.
- 26 In deze zin ook, Maurice Hoogendoorn, 'Aanpassingen kerk voor samenleving nooit genoeg' (gesprek met Herman de Dijn), in: *Nederlands Dagblad*, 1 augustus 2013.
- 27 Cf. Sophie van Bijsterveld, 'Het beste wat wij in huis hebben' (Kerk en staat), in: *Woord en Dienst*, 2 april 2005, p.20-21; jrg.54, nr.7.